

Гриневич Л.

ГОЛОД 1932-1933 У ПУБЛІЧНІЙ КУЛЬТУРІ ПАМ'ЯТІ ТА СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

Специфіка радянської політики „примусової амнезії” та її наслідки

„ ... Якось приїхав селянин-колгоспник до Москви. Попрямував він на радіостанцію, де став проситися в ефір „переказати через радіо кілька слів”. Після тривалих заперечень радист нарешті дозволив йому озвучити лише одне єдине слово. „Рятуйте!” – заволав селянин, опинившись у мікрофона...” Цей сумний анекдот, що досить чітко відбивав розпачливий стан радянського селянства та його бажання донести свій біль до світу, переказав у перших числах березня 1935 р. на шпальтах лондонської „Івнинг стандарт” відомий американський журналіст Нікербокер¹. У самому СРСР у цей період поява подібної публікації була абсолютно неможливою: держава, в якій унаслідок масштабної гуманітарної катастрофи – голодомору щойно загинули мільйони людей, не лише категорично заперечувала факт голоду, замовчувала жакливу правду, але також і переслідувала за неї.

Публічне заперечування голоду, переховування у спецсховах архівів і бібліотек „політично незручних” документів і літератури, жорстка цензура Головліта – становили лише одну складову сформованої вже у 1930-ті рр. офіційної політики „примусової амнезії”. Її іншою складовою стало впровадження у свідомість людей сконструйованої за допомогою потужної пропагандистської машини – преси, літератури, кіно і, звичайно, історичної науки – цілком спотвореної картини дійсності, в якій апокаліптична реальність – занепад, руйнація і жаклива смерть мільйонів людей від голоду була підмінена оптимістичними картинами переможної ходи соціалізму, радісного і заможного селянського життя, а масовий опір, війна хліборобів проти сталінської влади – картинами одностайної підтримки населенням політики правлячої Комуністичної партії при протидії їй лише з боку купки „куркулів” та „партійних ухильників”.

Попри репресивно-каральні дії проти порушників негласної настанови „тримати язика за зубами” та неабиякі пропагандистські зусилля сталінської влади, пам'ять про голод 1932-1933 рр., зокрема на рівні побутової свідомості, в Україні ніколи не згасала. Те, що трагедія голоду залишалася болючою для українського суспільства навіть після пережитих страждань періоду Другої світової війни, засвідчило обговорення під час закритих партійних зборів викривальної доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС. У різних областях України рядові комуністи задавали одне і те саме питання: „Чому у доповіді тов. Хрущова не відзначена бувша голодівка на Україні 1932-1933 років, і

хто винуватий у цьому” (Волинська область)², „Чому нічого не згадано за 1933 рік. Чи це не дії Сталіна?” (Станіславська область)³, „Які причини виникнення тяжкого продовольчого стану на Україні в 1932-1933 роках і хто в цьому винен?” „Чому був голод на Україні в 1933 році?” (Київщина, Сумщина)⁴, „ У 1933 [...] був голод [...]. Чи не було це пов’язано з культом особи?” (Дніпропетровська область)?”⁵. 26 березня 1956 р. секретар Київського міського партійного комітету М. Синиця поінформував першого секретаря ЦК КПУ про порушення цієї теми поетом Андрієм Малишком у виступі на партійних зборах Спілки радянських письменників України: „Голод 1933 року на Україні, за його словами, був спеціально організований Сталіним. „Чому ж, – говорив він, – Президія ЦК КПРС не сказала про це делегатам з’їзду?””⁶.

Можна лише уявити, якими могли би бути запитання на тему голоду й оціночні судження у разі обговорення доповіді М. Хрущова на позапартійних зборах, у середовищі пересічних людей – свідків трагедії. Утім, і наведені вище запитання рядових комуністів вказують на те, що існував глибинний конфлікт між нав’язуваною комуністичною владою публічною культурою пам’яті, де не було місця спогадам про голод, і індивідуальною (автобіографічною) та груповою пам’яттю людей, які переживали замовчування голоду, прагнули відновити справедливість, сказати правду.

Доба хрущовської відлиги не принесла очікуваного багатьма свідками трагедії повернення теми голоду 1932-1933 рр. в офіційний, публічний простір. Це було закономірним: ініційована правлячою Комуністичною партією критика культу особи Й. Сталіна мала чіткі ідеологічні обмеження, не припускаючи критики устоїв існуючої системи влади. У цьому контексті тема українського голоду залишалася „політично небезпечною”: уже саме лише визнання факту смерті мільйонів людей від голоду було здатне поставити під сумнів не лише ефективність комуністичної влади, але також її легітимність, загрожувало руйнацією блискучого міфу „про морально-політичну єдність радянського народу”, таїло у собі небезпеку посилення українських сепаратистських настроїв.

Вповні усвідомлюючи це, радянські ідеологи з початком брежнєвської доби повернулися до попередньої жорсткої інформаційної блокади теми голоду 1932-1933 рр.

Методично здійснювана політика „примусової амнезії” поволі приносила очікувані комуністичною владою результати. У повоєнні роки народжувалися і зростали нові покоління радянських людей, для яких період 1930-х рр. уже асоціювався лише з грандіозними перемогами й успіхами СРСР, неймовірним ентузіазмом „будівників соціалізму”, і аж ніяк з масовим голодом, жертвами якого стали мільйони людей. Споглядаючи на встановлені у містах УРСР

протягом 1960 – 1970-х рр. численні пам'ятники репресованим партійним і радянським діячам, крокуючи вулицями, що у цей період масово перейменовувалися на честь В.Затонського і В.Чубаря, П.Постишева і С.Косіора і т. п., маси молодих людей уже і гадки не мали про те, що реабілітовані жертви сталінського терору є водночас злочинцями, причетними до творення голодомору.

З року в рік в УРСР меншало й безпосередніх свідків трагедії. Травматичне сприйняття минулого зумовило небажання частини людей не лише говорити, але навіть і згадувати про 1932-1933 рр. Частина свідків злочину комуністичної влади, вповні резонно хвилюючись за безпеку рідних, воліла не вдаватися до „антирадянської агітації” й зберігала до останнього страхітливу „таємницю”. Однак чимало було і тих, хто з почуттів протесту проти цинічної брехні комуністичної влади прагнув розповісти про голод, поділитися своїми спогадами хоча би у родинному колі. Відомості про 1932-1933 рр. зрідка проривалися й у публічний дискурс, хоча у доволі специфічних формах – переважно у вигляді езопівської мови літературних творів або ж через таємно поширювані самвидавчівські видання. Помітного впливу на тогочасну масову свідомість в УРСР ці останні не справляли, проте їх існування вже само по собі, так само як і збереження пам'яті про голод на побутовому рівні, підтверджувало консервацію конфлікту між офіційною політикою пам'яті і народною пам'яттю про голод 1932-1933 рр.

Лише наприкінці 1980-х рр. під тиском зовнішніх обставин (головне – створення комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932-1933 рр.), а також за умов певної лібералізації суспільно-політичного життя в самому СРСР радянське керівництво в решті-решт наважилося на те, аби припинити заперечувати сам факт голоду. Однак, здаючи вочевидь програму позицію, комуністична влада негайно зайняла черговий ідеологічний „оборонний рубіж”: нова офіційна позиція полягала у тому, щоб, визнаючи масовий голод 1932-1933 рр., категорично заперечувати його штучний характер, не говорячи вже про антиукраїнську спрямованість. Останнє з політичної точки зору набувало особливої ваги для тогочасного радянського керівництва. За умов пробудження й стрімкого зростання у національних республіках сепаратистських настроїв публічне обговорення такої важкої історичної спадщини, як голод-геноцид, неминуче актуалізувало на рівні суспільної свідомості проблему колоніального статусу України й доцільності її подальшого перебування у складі СРСР.

У цьому контексті уявляється зовсім не випадковим і те, що перше офіційне визнання факту голоду 1932-1933 рр. було зроблене не представником центральної влади Михайлом Горбачовим у ході відзначення 70-х роковин Жовтня, а Володимиром Щербинським 27 грудня 1987 р. у доповіді з

нагоди святкування 70-ти річчя встановлення радянської влади в Україні. Побіжна згадка лідера УРСР про голод, начебто зумовлений посухою, доповнювалася двома принципово важливими для влади ідеологічними тезами – про голод як спільне горе радянських народів – „України, Дона і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, що постраждали від цього лиха”, а також про намагання комуністичної влади запобігти трагедії⁷.

26 січня 1990 р. ЦК КПУ видав постанову „Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”⁸, яка не тільки санкціонувала оприлюднення підібраних до цього часу партійними істориками документів, але також пропонувала бажане для комуністичної влади нове „канонічне тлумачення” теми голоду 1932-1933 рр. Причини трагедії в Україні пояснювалися „відступом тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування”, „згубною для селянства хлібозаготівельною політикою”. Особливий наголос робився на моментах, реабілітуючих компартію: ішлося про опозиційність до сталінської влади „тисяч голів, членів правління колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників”. Поряд із цим виразно звучала тема надання партійними, державними органами продовольчої допомоги окремим областям і районам. Була присутньою у постанові й ідея про „спільне горе” радянських народів. Нова політико-ідеологічна концепція знайшла своє відбиття у виданому в листопаді 1990 р. збірнику документів „Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”⁹.

З виданням постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. та публікацією збірника документів вище компартійне керівництво республіки воліло вважати тему голоду „остаточно з’ясованою” і „закритою для суспільних дискусій”. У грудні 1990 р. з трибуни ХХУІІІ з’їзду Компартії України поряд із закликком захистити Леніна і ленінізм лунала погорда за зроблені ЦК „чесний аналіз і безкомпромісну оцінку” трагедії голоду¹⁰. Однак повторити опрацьовану під час засудження ХХ з’їздом КПРС культу особи Й. Сталіна технологію „зняття відповідальності” з комуністичної влади за минуле, не вдалося. Політизація теми голоду 1932-1933 рр. продовжувала зростати, усе виразніше перетворюючись на один із ключових елементів у стратегії боротьби за владу опозиційних політичних сил.

Щодо реакції українського суспільства на оприлюднення інформації про голод, то вона виявилася неоднозначною. Це засвідчив, зокрема, проект збирання свідчень жертв голодомору, ініційований заступником голови товариства „Меморіал”, письменником Володимиром Маняком. Після оголошення у газетах, близько 6 тисяч очевидців трагедії 1933 р. виявили бажання поділитися своїми спогадами про пережиті страждання. Абсолютна більшість дописувачів наполягала на штучному характері голоду, гостро

засуджувала сталінську колективізацію. Поряд із цим надходили листи і від активних прибічників сталінського курсу, які продовжували палати ненавистю до „класових ворогів” та виправдовували дії тогочасної влади. „В 30-ті роки не було жодного куркуля, який би був репресований нізащо. – Писала, наприклад, 71-річна мешканка села Казмазів Жмеринського району Вінницької області. – Всі цього заслужили, вони заважали нашій мобілізації... Жалості до ворога не повинно бути...”, „[...] Скільки грошей виплачено писакам, які критикують Сталіна. – Писав мешканець села Богачівка Звенигородського району Черкаської області, – По-вашому, винуватий тільки він? А по-нашому, це посіпаки такі, як ви, що ради вигоди лижете п'яти... Сталін буде жити в віках, як би ви не плювали...”¹¹.

Переконані сталіністи у 1980-ті рр. безперечно склали виразну меншість в українському суспільстві. Натомість чималою виявилася кількість тих, хто виявив до теми голоду 1932-1933 рр. елементарну байдужість. В одному з технікумів Оболонського району м. Києва молоді люди почали весело сміятися, почувши про канібалізм в охопленому голодомором українському селі, чим справили на оповідача шокове враження¹².

Не усвідомлення трагедії 1930-х рр. поважною частиною суспільства – не лише підлітками, але також цілком зрілими особистостями – стало закономірним наслідком десятиліттями здійснюваної комуністичною владою політики „примусової амнезії”. В Україні народилося і виросло кілька поколінь людей, які нічого не знали про голод і які були психологічно неготовими до миттєвої переоцінки історичного минулого. Таким чином, тема голоду 1932-1933 рр. в останні роки існування СРСР-УРСР лише формально була повернута у публічний дискурс. Осмислити масштаби, причини, а також і наслідки цієї гуманітарної катастрофи українському суспільству іще лише належало.

Від політики „в'ялого ігнорування” до визнання голоду геноцидом українського народу

Якщо радянська офіційна політика пам'яті стосовно теми голоду 1932-1933 рр. практично до кінця 1980-х рр. мала усі ознаки політики „примусової амнезії”, то у перше десятиліття державної самостійності України вона набула рис політики „в'ялого ігнорування”. Суть цієї політики окреслювалася доволі простою формулою: не забороняти, але і не сприяти процесу колективного пригадування, осмисленню масштабної катастрофи тоталітарного минулого, перетворенню пам'яті про голод на засіб формування ідентичності громадян української держави.

Причини такої ситуації були різними. У прагненні вважати тему голоду 1932-1933 рр. „остаточно закритою” для суспільних дискусій насамперед позначалася міцна комуністична спадковість поважної частини політичної еліти України¹³. Демонстративне ігнорування 60-х і 65-х роковин трагедії у 1992-1993 і 1997-1998 роках сформованою значною мірою з колишньої комуністичної номенклатури Верховною Радою України стало найбільш виразним свідченням цього. Старанно уникали в цей період вживання словосполучення „комуністична влада” у контексті теми голоду 1932-1933 рр. і Президенти України Леонід Кравчук та Леонід Кучма¹⁴. Останній, закликаючи розглядати минуле як „цілісний, хоча й суперечливий суспільний процес”¹⁵, наполягаючи на неприпустимості „огульного заперечування, осуду чи шельмування” будь-якого з періодів вітчизняної історії на тій підставі, що це „руйнує історичну пам’ять, перекреслює життя цілих поколінь”¹⁶, фактично виступив на захист ідеї примирення з комуністичним минулим. 26 листопада 1998 року своїм Указом Президент Л. Кучма встановив День пам’яті жертв голодоморів та політичних репресій, водночас 1999 року у Зверненні з нагоди роковин Жовтневої революції він не знайшов за потрібне вказати на прямий зв’язок між приходом комуністів до влади у 1917 р. і наслідками комуністичного володарювання, зокрема трагедією голодомору 1933 р.¹⁷

Політична недоцільність „експлуатації” теми голоду визначалася й реаліями повсякденного життя: на фоні перманентної економічної кризи, зубожіння значної частини населення та стрімкого збагачення вузького прошарку наділених владою „слуг народу”, за умов розгорнення Компартією України пропагандистських кампаній засудження „голодомору 1993 р.”, „голодомору 1998 р.”, „голодомору 2000 р.” і т. ін. активне мусування у публічному просторі теми народних страждань початку 1930-х рр. не могло не породжувати на побутовому рівні асоціацій із сьогоденням, прямо загрожуючи легітимації нової влади. На підтвердження останньої тези наведу епізод з власного дослідницького досвіду, який свого часу наштовхнув мене на думку про існування в Україні ознак політичної цензури стосовно теми голоду. В 2001 р. під час роботи в Державному архіві Служби безпеки України мені потрапили до рук цілком таємні документи секретаріату НКВС, що містили цікаві, а головне – узагальнюючі аналітичні матеріали з оцінками політичних настроїв населення України у 1930-ті рр. Як з’ясувалося, ці документи мені видали помилково, адже частина з них містила оперативну таємницю. Справи у мене забрали просто з читального залу, повернули лише окремі з них після двох місяців наполягань та очікувань. При цьому чиновники-архівісти подбали про те, аби закрити окремі сторінки у виданих справах – так звані „цілком таємні” документи.

Оскільки усі справи мною були ретельно оброблені заздалегідь, я змогла задовольнити цікавість у тому, яка ж власне інформація була визнана забороненою для оприлюднення. Такими, зокрема, виявилися дані про те, що у 1934-1935 рр. голодуючі селяни Київщини, не бажаючи бути похованими „як собаки” у загальних ямах, завбачливо сотнями виготовляли для себе і рідних труни¹⁸. Моєю першою реакцією було дивування: яка ж це „оперативна таємниця”? Прояснили питання розповіді літніх сусідів про те, що вже у сучасній Україні чимало людей похилого віку, не бажаючи покладати непосильний фінансовий тягар поховання на рідних і близьких, а подекуди й побоюючись бути похованими взагалі без трун, почали заздалегідь їх масово заготовляти для себе. Звичайно, я не могла цілком певно судити про мотивацію віднесення спецслужбами наведеної вище інформації до розряду „цілком таємної”, однак специфічна аналогія між подіями 1930-х рр. і сучасністю, а також думки про політичне цензурування напрошувалися самі собою.

Нарешті політична незручність теми голоду-геноциду 1932-1933 рр. була прямо пов'язана з відсутністю чітких зовнішньополітичних орієнтирів України та натомість із виразною орієнтацією поважної частини української політичної еліти на Росію. Характерною особливістю такого підходу стало прагнення до розгляду „українських інтересів” виключно через призму „російських інтересів” (носіїв такої світоглядної позиції відомий український культуролог Микола Рябчук цілком слушно називає прихильниками „малоросійського проекту”). Тема голоду 1932-1933 рр. як геноциду аж ніяк не вписувалася у контекст „російських інтересів”, адже Російська Федерація, як спадкоємниця Радянського Союзу, виявилася неготовою взяти на себе бодай моральну відповідальність за здійснені в минулому радянським керівництвом злочини. Це останнє пояснювалося як стратегічними розрахунками – насамперед небажанням сучасної російської влади обтяжувати себе ганебною історичною спадщиною, сприяти формуванню „комплексу вини” росіян і подальшому „віддаленню” України від Росії, так і суто прагматичними міркуваннями, зокрема прагненням запобігти можливим матеріальним претензіям з боку жертв голоду.

Зміни в офіційній політиці пам'яті в Україні почали проглядатися лише у 2002-2003 рр. У президентських Указі „Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні” від 20 березня 2002 р., Розпорядженні „Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні” від 6 грудня 2002 р., його Зверненнях з нагоди Дня пам'яті жертв голодомору і політичних репресій, а також у „Рекомендаціях Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору” від 6 березня 2003 р., „Зверненні до Українського народу” учасників спеціального засідання Верховної Ради України від 14 травня 2003 року, були окреслені принципово важливі

завдання, головне з яких полягало у тому, аби нарешті вжити заходів для надання політико-правової оцінки голоду 1932-1933 рр. як геноциду українського народу – як на рівні самої верховної української влади, так і на міжнародній арені. А проте, намічені заходи значною мірою виявилися лише деклараціями. Позначена виборчими інтересами гостра антикомуністична риторика Леоніда Кучми під час роковин голодомору, зокрема визнання ним у Зверненні від 23 листопада 2002 р. того факту, що голодомор був „спланований і реалізований комуністичним режимом”¹⁹, не завадила подбати про відновлення вже призабутих старих і запровадження нових уповні комуністичних за своїм політико-ідеологічним спрямуванням свят на кшталт Дня 23 лютого (Дня захисника вітчизни), Дня партизанської слави. Ностальгічні почуття частини української політичної еліти за комуністичним минулим, а також прагнення „органічно вписати” це минуле у публічну культуру пам’яті сучасної України проявилися й під час освячених владою доволі дивних святкувань роковин народження Ленінського комсомолу та лідера українських комуністів Володимира Щербицького. Оригінальним способом „політичного врівноваження” російсько-українських взаємин у зв’язку із зробленими Президентом і Верховною Радою України заявами про намір визнати голод 1932-1933 рр. геноцидом стало проголошення 2003 року Роком Росії в Україні: компліментарний, без жодних натяків на необхідність осмислення геноцидної суті голодомору виступ Леоніда Кучми під час закриття року Росії став іще одним доказом того, що тема голоду-геноциду в офіційній політиці пам’яті верховної влади України не є пріоритетною²⁰.

Останнє засвідчила також скандальна історія із спорудженням (вірніше не спорудженням) у Києві Меморіалу жертвам голодомору. Після більше десятилітнього зволікання, Верховна Рада України 6 березня 2003 р. ухвалила збудувати в історичній частині міста поблизу метро „Арсенальна” Державний історико-меморіальний комплекс²¹. Та з цим рішенням не погодилися Міністерство оборони України і Київська міська адміністрація на тій підставі, що начебто передбачена для споруди земельна ділянка є зовсім невідходящою для будівництва. Як невдовзі з’ясувалося, ця сама ділянка виявилася вповні годящою для елітного житлового комплексу. Його спорудження здійснювалося „стаханівськими методами” на фоні гучного скандалу. Врешті, для Меморіалу жертвам голодомору довелося шукати інше місце. Невдовзі воно було знайдене, але у неprestижному й вкрай незручному районі – поблизу Дніпра біля моста Патону, поряд з великою автомобільною трасою. Обурена інтелігенція зажадала перегляду цього рішення. Запропонований Київською міською адміністрацією третій варіант так само виявився невдалим, адже тепер Меморіальний комплекс планувалося „втиснути” на Володимирську гірку, розפורшивши його споруди поблизу Михайлівського монастиря. Від

цього проекту під тиском громадськості так само довелося відмовитися. Відтак, на якийсь час ідея спорудження Меморіалу „зависла у повітрі”...

Якісні, а головне – дієві зміни у ставленні верховної української влади до теми голоду 1932-1933 рр. розпочалися лише після Померанчевої революції, з обранням Президентом України Віктора Ющенка. Водночас вийшли на поверхню і стали очевидними нерідко масковані у попередні роки декларативними заявами існуючі суттєві протиріччя у сприйнятті й оцінках трагедії голодомору представниками різних політичних таборів. Запізніла майже на 15 років офіційна політико-правова оцінка трагедії голоду надзвичайно важко далася українській владі. З 450 лише 233 народних депутати – представники „Нашої України”, „БЮТ”, СПУ, а також два члени Партії регіонів голосували 28 листопада 2006 року за прийняття Закону „Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”. Головним каменем спотикання при обговоренні проекту Закону стало положення про визнання голодомору геноцидом: вельми показово, що як комуністи, так і представники Партії регіонів, висловлюючись проти цього положення, апелювали у публічній риторичі до „зовнішньополітичних інтересів”, зокрема потреби урахування позиції стратегічної партнерки України – Російської Федерації. Судячи за заявами депутата-соціаліста Волги, політична доцільність стала основним аргументом при прийнятті рішення голосувати за цей Закон і з боку партії соціалістів. Таким чином, вагома частина депутатського корпусу виявилася неготовою сприйняти заклик Президента України Віктора Ющенка при обговоренні теми голодомору 1932-1933 рр. забути про політичні інтереси і розрахунки, згадавши натомість про моральний обов'язок і перед мільйонами загиблих, і перед сучасним українським суспільством.

Хоча і після прийняття Закону політичні баталії довкола оцінок причин трагедії не вщухають, дана Парламентом чітка політико-правова оцінка трагедії голодомору, намагання української дипломатії досягти визнання голоду-геноциду на міжнародній арені, створення Українського інституту національної пам'яті, законодавче закріплення обов'язку держави опікуватися розвитком наукових досліджень теми голодомору, створенням та поширенням відповідних освітніх програм, упорядкуванням поховань жертв голодомору та спорудженням пам'ятників, зокрема відновлення і швидке спорудження Меморіалу жертвам голодомору у Києві – усі ці та інші дієві заходи дозволяють цілком певно говорити про те, що нарешті тема голоду 1932-1933 рр. посіла поважне місце в офіційній політиці пам'яті в Україні. Ідейне спрямування цієї політики – засудження насилля і владної сваволі, апеляція до ідеалів державної незалежності і свободи особистості, вшанування пам'яті мільйонів загиблих унаслідок панування комуністичної тоталітарної системи безперечно можуть стати об'єднуючими для українського суспільства.

На шляху до колективного пригадування...

Кілька років тому під час поїздки електричкою за місто я познайомилася з літньою жінкою, яка, дізнавшись про мої наукові зацікавлення темою голоду, після певних вагань попросила дозволу оповісти свою сумну історію про ті часи. У пам'яті жінки на усе життя закарбувався чоловік, що ледь не кожного дня проїжджав на возі повз хат, закликаючи односельців виносити померлих. Одного дня на цей віз оповідачка разом із своєю матір'ю поклала здавалося померлого дворічного братика. Дитина, однак, раптово стала подавати ознаки життя. Мати і дочка застигли в нерішучості, доки не почули голос візника: „Та нехай уже лежить, усе-одно якщо не сьогодні, то завтра помре”. За спогадами селянки ці слова візника ані зворушили, ані обурили – буденне сприйняття смерті панувало в той час на селі. На моє запитання, чи розповідала цю історію жінка своїм рідним, відповідь була негативною, а мотивація такою: спочатку про пережиті страхиття не могла і не хотіла навіть згадувати, потім довгі роки мовчала, соромлячись визнати участь у „вбивстві” рідного брата, тепер хотіла б розповісти про ці події, та нема кому. „Кому це тепер цікаво, хіба що вам, історикам?” – зітхнула вона...

Здійснювана комуністичною владою протягом десятиліть політика „примусової амнезії” та політика „в'ялого ігнорування” посткомуністичної української влади зумовили те, що значна частина безпосередніх свідків голодомору – носіїв автобіографічної пам'яті або померла, або до цього часу залишається не почутою суспільством. Досить симптоматичним у цьому плані стало те, що здійснений наприкінці 1980-х рр. Володимиром Маняком масштабний проект збирання свідчень жертв голодомору, врешті виявився не затребуваним в Україні. Лише одна з шести тисяч селянських листів була опублікована письменником, решта – після його трагічної загибелі та передчасної смерті його дружини очевидно була вивезена за кордон (і, можливо, врятована у такий спосіб). Кілька інших проектів збирання усних свідчень так само були реалізовані завдяки зусиллям активістів (зокрема, завдяки наполегливій праці Олександри Веселової), і видані мізерними тиражами, фактично без державної підтримки. Ситуація почала змінюватися лише в останні роки. На сайті фонду „3000”, що його патрує дружина Президента пані Катерина Ющенко, нині оприлюднені зібрані під керівництвом професорки Борисенко близько 2 тисяч свідчень жертв голодомору.

Звичайно колективна пам'ять не є простою сумою пам'ятей автобіографічних. Водночас не можна не відзначити і того, що надзвичайно слабка роль індивідуальної пам'яті у процесі формування колективної пам'яті до певної міри прояснює причини значної політизації та міфологізації теми

голоду в сучасній Україні. Згідно з опитуванням, що його було проведено Київським міжнародним інститутом соціології 18-22 листопада 2006 р., більше 94% дорослого населення України чули або читали про голод. Однак оцінки причин цієї трагедії є різними. З тих, хто знає про голод, більшість (приблизно 69%) сходиться на думці про те, що він став наслідком дій тодішньої влади. Водночас 12% опитаних продовжують вважати, що голод головним чином спричинили природні обставини. Характерним є те, що найменше подібна думка поширена серед мешканців Західного і Центрального регіонів (6% та 7%, відповідно), а найбільше – серед мешканців Східного і Південного регіонів (22% та 17%, відповідно). У двох останніх регіонах менше половини опитаних (33% і 45%, відповідно), визнаючи вину влади за голод, не погоджуються з тим, що він був організований навмисно. У Східному і Південному регіонах також найбільше тих, хто взагалі про голод нічого не читав і не чув (відповідно 10% і 9%).

Про виключно антиукраїнську спрямованість голоду 1932-1933 рр. говорять 26% з тих, хто вважає, що влада усе-таки організувала голодомор. Однак більшість (61%) переконана, що цей голодомор був спрямований проти усіх мешканців України, незалежно від їхньої національності. Так само характерним є те, що найбільше прихильників суто антиукраїнської спрямованості голодомору виявилось у Західному регіоні України (30%), і водночас найменше – серед мешканців Східного і Південного регіонів (8% і 7%, відповідно).

Високий рівень політизації і емоційної напруги при обговоренні теми голодомору проявляються в Україні у досить специфічних формах. 23 листопада 2006 р. після завершення на Першому національному каналі програми „Толока”, спеціально присвяченій обговоренню президентського законопроекту „Про голодомор 1932-1933 рр.”, відбулася сутичка між її учасниками, внаслідок якої зазнали травм кілька прихильників комуністів. Справжньою епідемією в Україні стає „політичний вандалізм” – руйнування й псування пам'ятників як організаторам, так і жертвам голодомору. Характерний випадок стався 2006 року у Харкові: тут спочатку було розбите підніжжя пам'ятника Павлу Постишеву, а через досить короткий час – залито фарбою пам'ятний знак жертвам голодомору. Наприкінці минулого року, у дні вшанування пам'яті жертв голодомору, вандалські дії (залиття червоною фарбою пам'ятних знаків жертвам голоду) були також зафіксовані у м. Дружківка Донецької області, на вулиці Тираспольській у Херсоні та ін.

На фоні протистояння прихильників різних політичних таборів, досить виразно проглядається в Україні також байдужість поважної частини населення до теми голодомору. До певної міри це засвідчило проведене Центром Разумкова наприкінці минулого року опитування населення на

предмет визначення найбільш важливої події року: тих, хто визнав подією № 1 призначення В. Януковича на посаду прем'єр-міністра виявилось незрівнянно більше тих, хто назвав такою подією прийняття Верховною Радою Закону „Про голодомор 1932-1933 рр. в Україні”. В сучасному районі м. Києва, де я мешкаю, під час щорічного проведення Всеукраїнської акції „Запали свічку”, лише дві-три родини на кожний багатоповерховий будинок, шануючи пам'ять загиблих, встановлюють на підвіконні вікон запалені свічки. Не усвідомлення масштабів жахливої гуманітарної катастрофи початку 1930-х рр. відбилось й у минулорічних масових акціях, зокрема і прихильників „Нашої України”, які проводилися під гаслом „Нові комунальні тарифи – новий голодомор”. Нарешті виразною ознакою злиденності життя частини українського суспільства та його історичного безпам'ятства є зафіксовані випадки спроб демонтажу металевих пам'ятних знаків задля „здачі на металолом”. Така подія сталася, приміром, 10 березня 2007 р. у с. Барахти на Київщині: тут зловмисники скинули з п'єдесталу, але не встигли вивезти встановлений іще 1991 р. пам'ятник жертвам голодомору.

Відсутність достатніх знань про голод, а нерідко і не бажання отримати ці знання, не усвідомлення масштабів гуманітарної катастрофи початку 1930-х рр., подекуди прояви не поваги до пам'яті жертв голодомору – усе це є, за визначенням Дж. Мейса, ознакою пост геноцидного суспільства. Подолання безпам'ятства та його наслідків – це справа, що нею має сьогодні опікуватися українська держава.

¹ Матеріал журналіста під назвою „Нещасна селянська доля в совітській Росії” передрукувало лондонське Українське бюро. Див.: Звідомлення Українського бюро, Лондон. Ч. 94. 19 березня 1935 р. в Російському державному військовому архіві (РДВА). – Ф.271. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.7.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4255. – Арк.39, 159.

³ Там само. – Арк.159.

⁴ Там само. – Арк.186, 208.

⁵ Там само. – Спр.3774. – Арк.386.

⁶ Там само. – Спр.4255. – Арк.61.

⁷ Коммунист Украины. – 1988. – № 1. – С.6.

⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2859. – Арк.29зв.-30; Радянська Україна. – 1990. – 7 лютого. Оpubліковано також в кн.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.3-4.

⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 604 с.

-
- ¹⁰ Матеріали ХХУІІІ з'їзду Компартії України. 13-14 грудня 1990 р. Другий етап. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1991. – С.23.
- ¹¹ Літературна Україна. – 1990. – 2 серпня.
- ¹² Там само. – 1988. – 10 листопада.
- ¹³ На цю обставину цілком слушно звернули увагу українські інтелектуали, зокрема див.: Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – 1999. – № 11. – С.7; Рябчук М. Потьомкінський ювілей, або ще раз про амністію, амнезію та „спадкоємність” посткомуністичної влади в Україні // Сучасність. – 2004. – № 3. – С.74.
- ¹⁴ Доповідь Президента України Л.М. Кравчука на урочистих зборах з нагоди Дня незалежності 22 серпня 1992 року // Демократична Україна. – 1992. – 27 серпня; Кравчук Л.М. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого // Голос України. – 1993. – 11 вересня; Кучма Л.Д. Україна є. Україна – буде: Доповідь Президента України на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серпня та ін.
- ¹⁵ Кучма Л.Д. Україна є. Україна – буде... // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серпня.
- ¹⁶ Суверенна Україна – закономірний вияв історії: Доповідь Президента України на урочистому засіданні, присвяченому 8-й річниці незалежності України 23 серпня 1999 року // Урядовий кур'єр. – 1999. – 26 серпня.
- ¹⁷ „У минулому для України немає і не може бути майбутнього”: Звернення Президента України Л.Д. Кучми // Демократична Україна. – 1999. – 11 листопада.
- ¹⁸ Документи свідчили про те, що у 1934-1935 рр. сільське населення України продовжувало голодувати і, не плекаючи надії на допомогу, готувалося до неминучої смерті. Приміром, 23 квітня 1935 р. спецоргани поінформували ЦК КП(б)У про „куркульські провокації у с.Шукай-Води Христинівського району Київської області”, де голодні селяни-одноосібники завбачливо виготовили для себе і рідних 153 труни, мотивуючи це бажанням бути похованими „як люди”. „Що робити, коли радянська влада нас довела до того, що не сьогодні – завтра доведеться вмирати”, – пояснювала свої дії 52-х річна селянка Уманець. „Іде до того, – міркувала 60-ти річна одноосібниця біднячка, удова Валюк, – що невдовзі люди знову вмиратимуть з голоду. Їх кидатимуть в одну яму, як собак. Зробила собі труну, аби після смерті не обходилися як з собакою...”. Державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.28. – Спр.18. – Арк.77-78.
- ¹⁹ Звернення Президента України Л.Д. Кучми до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій. 23 листопада 2002 р. // Сумщина. – 2002. – 27 листопада.
- ²⁰ Украинско-российское сотрудничество получило новый импульс Выступление Президента Украины Л.Д. Кучмы на торжественной церемонии закрытия Года России в Украине // Крымские известия. – 2004. – 27 января.
- ²¹ Про рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодоморів 1932-1933 років: постанова Верховної Ради України № 607-ІV від 6 березня 2003 р. // Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. 12 лютого 2003 року. – К., 2003. – С.101.